

שיחה על תצפיותיו של קונראד לורנץ

יוסף שכטר

רים מקובלים, כגון שהשועל הוא פיקח ושהאריה הוא עז. (הוא העיר, דרך אגב, שבענין האריה אין הדברים משכנעים כל כך כמו בענין השועל). אין הדבר מפריע לי — אמר — שלורנץ אינו מקבל את דמות "היונה התמה", ושבתורים הנמנים עם מש-פחת היונים לא מצא את השלום, ודוקא בזאב הידוע לרעה (בפתגם "אדם לאדם זאב") מצא מעצורים מעין מוסריים. דברים אלה וכיוצא בהם אינם מטרידים אותי, אבל קובל אני על ה"פירו-שים" שנותן לורנץ לתצפיותיו ושמקורם ב"עולם הפירוד". לדעתו של איש-שיחי יהיה זה אחד התפקידים של המדע ושל הפילוסופיה בעתיד לעמוד על הקשר הקיים בין הכוחות המתגלים ביקום לבין הכוחות המתגלים בנפש האדם, במודע ובתת-מודע, כדי לקלוט באמצעותו גילויים אלו-היים. עתיד האדם להכיר מחדש, שיש משהו המשותף להווייה העולמית ולנפש האנושית. לעת-עתה אנו חיים ב"עולם הפירוד" שבו ההווייה לחוד ונפש האדם לחוד. בתנ"ך, בתלמוד, בקבלה וכו' לא היה פירוד, כי התקבל על הדעת שהאלוהים בורא העולם ויוצר האדם מתגלה גם בעולם וגם בנפש האדם, אבל תפיסת-עולם זו שהיא ביסודה אמיתית היתה פשוטה מדי ולא תחזיק מעמד בצורתה הישנה. מאידך גיסא אי-אפשר לאדם להתקיים קיום רוחני-נפשי בלי הקשר שבין ההווייה העולמית לבין נפשו ותודעתו, וקשר זה כמעט נותק. אחרי שיתגבר האדם על הפירוד ישוב לבנות לעצמו מחדש בית רוחני, אבל בית זה יהיה שונה מביתו בעבר.

בהמשך השיחה אמר איש-שיחי, שפירושה של "הברירה הטבעית" התופסת מקום מרכזי בדארא-וויניזם הוא שיש כיוון בהשתנות-התפתחות של בעלי-החיים, וכל עוד אנו תופסים את הדבר בשכל האנושי, אי-אפשר לכיוון להיות קיים בלי שמץ האגשה, וכל מקום שיש כיוון, שם יש כוונה ויש מכוון, אלא שהכוונה והמכוון אינם פשוטים

אינני יודע תולדותיו של האיש שנפגשתי עמו בירושלים. בחיצוניותו היה דומה לחרדים אחרים, זקנו מגודל, בגדיו ארוכים, אבל מתוך שיחותינו ראיתי שעבר דרך ארוכה עד שהגיע למה שהגיע. נוכחתי שקרא ושנה הרבה בפילוסופיה ובמדעים ושהוא מאלה המחפשים דרכים לחיים של משמ-עות, והוא מוכן ללכת גם בדרכים שאינן סלולות ושאין רוב החרדים הולכים בהן.

באחת השיחות סיפר האיש, שחדשים אחדים לפני מותו של אלברט איינשטיין כתב לפיסיקאי מארכס בורן, שאילו היה עליו לשוב ולהתחיל את חייו מבראשית, לא היה בוחר להיות חוקר ומדען. איש-שיחי העיר, שלעת-עתה אין עדיין בפיסיקה פתח לתפיסת עולם. שאלתי אם יש במקצועות מדעיים אחרים פתח לתפיסת עולם, ואמר לי שאם דוחים את "הביאורים הפילוסופיים" אשר המדע-נים נותנים להכרות ולתצפיות, אפשר למצוא מעין פתח לתפיסת עולם, כי יש בהכרות ובתצ-פיות חמרי-גלם לבניין הרוחני שייבנה בעתיד. בניין העתיד יהיה דומה במידת-מה לבניינים הרוחניים-דתיים של העבר, אבל הוא יהיה ביתו הרוחני של איש העתיד, ואיש העתיד ייבדל בהר-בה מאיש העבר, ועל-כן גם ביתו הרוחני יהיה שונה מן הבתים שנבנו בעבר.

בהמשך השיחה דיבר על עיונים בביולוגיה שאין עיקרם בהעמדתם של תהליכים ביולוגיים על תהליכים פיסיקאליים-כימיים. הוא אמר, שה-עמדה זו מסייעת הרבה להתקדמות במדע, אבל מן הצד האחר היא גורמת לסתימתם של צינורות רוחניים חשובים. באחת השיחות האריך את הדי-בור על מחקריו החשובים, לדעתו, של קונראד לורנץ בהתנהגותם של בעלי-חיים ואמר, שאין הדבר מפריע לו כלל שלורנץ חלק על כמה דב-

¹ עיין בעיקר בספרו של לורנץ: Das sogenannte Böse, Dr. G. Borotha-Schoeler-Verlag, Wien 1963

אינו להגן על המין אלא להשיג התעלות באמצעות כיבוש היצר. "החוקים" הנוצרים בדרך זו הם חוקי מלחמה המחייבים את כל בני המין, ואין זאב נורמאלי או כלב נורמאלי עובר עליהם. הם אינם עוברים על החוק, שאם היריב הוא חסר-ישע אין להמיתו, הם אינם עוברים על החוק המחייב אותם לחוס על הנקבות ועל הטף. נוצרו סייגים בעלי תוקף לקיום החוקים, והתנועות המעוררות רחמים של המנוצחים והריחות והצבעים של הנשים ושל הקטנים מזכירים לחוקים שהחוקים מחייבים או-תם. הריטואליזציה אינו מכאניזם שהמציאה השת-נות (או השתלשלות) המינים כדי להביא את האגרסיה למסלולים בלתי מזיקים, אלא תפקידה העיקרי הוא לתת ביטוי לקיומו של היצר ולכיבוש-שו והיא עדות לספירה המוסרית הקיימת בעולם החי. לא באה ההתקפה שאינה התקפה אלא כנגד יצר הרע שבבעלי-חיים. לורנץ אומר, שיצר ההתקפה הנעצר והמצטבר בבעלי-חיים ואין לו מוצא ופורקן, יוצר בו לפרקים נברוזה. מצד אחר ידוע (גם מתוך תצפיותיו של לורנץ), שאם בעלי-חיים עובר על "החוקים" המוסריים לבו נוקפו וניכרים בו סימנים של חרטה.

גם התפקיד העיקרי של האגרסיה אינו קיום המין כמו שחושב לורנץ, אלא האגרסיה עצמה היא תוכן חיים. אנו יודעים שיש הריגה לשם הריגה. יצר ההריגה אינו תלוי בגורם הרעב, וגם החתול השבע אורב לעכברים והורג אותם. הבי-אור של האגרסיה ושל הריטואליזציה באמצעות ספירות הפועלות בבעלי-חיים עדיף מן הביאור באמצעות גורמים כקיום המין והברירה הטבעית. רעיון זה של השתקפות הספירות בבעלי-חיים עשוי לעזור לנו הרבה באנתולוגיה המשווה (במחקר ההשוואתי של התנהגות בעלי-חיים). יש בבעל-חיים גילויים של כבוד עצמי, של אהבה, יש בהם לבטים, ריסון וסובלימאציה, ויש בהם גילויים רבים של שטניות. קיומם של יצרים כיצר השנאה ההשוואתי של התנהגות בעלי-חיים). יש בבעלי-חיים שהם יותר רודפים אחרי בעלי-חיים אחרים מאשר הם מתנפלים עליהם, ויש הנושכים וממי-תים יותר מאשר הם אוכלים משרם של הנשוכים

כל כך כמו שחשבו אנשי הדת בדורות קדומים. הנסיונות של הדארוויניסטים ולורנץ בתוכם, לב-אר "הברירה הטבעית" בלי שמץ האנשה, בלי כוונה ובלי מכוון, אינם עומדים בפני הביקורת. נכון הוא, שאין עדיין בכיוון מן המחייב, כלומר מן המטיל עלינו משימה בחיים, אבל יתכן שכאשר יכוון איש העתיד את עצמו לכך לקלוט את הגילוי-יים האלוהיים שבעולם החי, תדריך אותו המגמ-תיות שבמבנה גופם ובהתנהגותם של בעלי-חיים גם באורח החיים שלו.

דברנו בתצפית אחת שנראתה חשובה בעיני, והיא התצפית שעמד עליה יוליאן האכסלי ואחר-כך גם לורנץ והידועה בשם ריטואליזציה. העי-קר בתצפית זאת היא ההכרה, שבחיות שהן בעלות נשק מסוכן נוצרו מעצורים המונעים מן החזק את האפשרות לקטול את החלש ממנו, ודוקא ברגע שהופגנה עליונותו של החזק על החלש, מתגבר המעצור ואינו נותן לחזק לבצע את זממו. חיה כזאת היא, למשל, הזאב². זאב חזק יכול לקטול את החלש ממנו בנשיכה אחת המכוונת יפה, אך ברגע המכריע יש לזאב החזק מעצור המונע ממנו כל אפשרות להשתמש ביתרונו, ומעצור זה עוזר לקיום המין. הכניעה של היריב החלש דייה לשלול מן החזק את היכולת להוסיף ולהתקיף אותו. החזק מקיים את הריטוס של ההתקפה, אך אינו מבצע אותה למעשה (מכאן המונח "ריטואליזציה"). המעצור מאפשר את קיום המין. איש-שיחי העיר שלדעתו לא קיום המין הוא המבאר את מעצורו של הזאב, אלא הספירה האלוהית של כיבוש היצר המתגלית במעצור של הזאב, והיא הספירה המתג-לית גם באדם וגם בבעלי-חיים אחרים. הריטוא-ליזציה היא הפיכתה של פעולה אגרסיבית לטקס קבוע. לעתים הטקס הוא בבחינת-פתיחה להיפוכה של ההתקפה, למשל האיום של ברווזה על זכר זר עשוי ליהפך לגילוי של אהבה. האהבה נוצרת כאן מתוך חימה, והזר נהפך לבחיר-ליבה של הברווזה. התפקיד העיקרי של הריטואליזציה

² על ערכה של תצפית זו עמד תלמידי לשעבר ד"ר חיים בן-עמרם, שתירגם לעברית את "טבעת המלך שלמה" (הוצאת הקיבוץ המאוחד תשי"ט).

לורנץ לבנות אקוואריון לדגים כאלה היה מוכרח לבנות אקוואריון גדול שאורכו שני מטרים וחצי וקיבולו שתי טונות מים כדי שיהיה בו מקום לדגים מעטים. ידועים הם המקרים, כי בעלי-חיים שאין להם אפשרות להתקיף את בני מינם והם מוכרחים להתקיף אחרים, נוטים גם אז להתקיף את הקרובים להם במידת-מה או לפחות את אלה הדומים להם בצבעם. מתצפיות אלה והדומות להן מוכח, שהתוקפנות כלפי בני-המין גדולה בהרבה מן התוקפנות כלפי מינים אחרים. דגי-אלמוגים צבעוניים נושכים כמעט רק את בני מינם. לורנץ עומד על הקשר הקיים בין שלושה דברים: צבע, אגרסיביות ונאמנות למקום. דגים שהם בעלי צבעים חזקים, הם גם בעלי תאוה גדולה להתקפה וכן הם קשורים בקשר אמיץ לאחוזותיהם. הרבה דגים אינם מאירים את עדיים אלא בשעה שהם לוחטים באהבה או בשעה שהם בהתלהבות קרבית, ואז הם מרהיבים עין בצבעיהם. השינויים בצבע עים עשויים לשמש קנה מידה למצב-רוחם של הרבה דגים, ואפשר ללמוד מהם על יצר התוקפנות ויצר הבריחה וההתעוררות המינית הנאבקים ב-קרבם. צבעי-הקרב הנהדרים של דגי-אלמוגים מעוררים את בן-מינם — ורק את בן-מינם — להגן על שטח המחיה שלו אם הוא נמצא בשטח שהוא שלו, ומביאים אותו להתכוון לקרב כשהוא נמצא בשטח זר. כצבע של דגי-אלמוגים כך משמש גם שירו של הזמיר הודיע לבני-מינו — והדבר נוגע רק לבני-המין — שכאן, במקום הזה, יש שטח מחיה שיש לו בעלים המגינים עליו והששים אלי קרב כדי להחזיק בבעלות עליו.⁴ הדגים שהם בעלי צבעים מקסימים עם הציורים היפים על הראש ועל חלקי הגוף האחרים, הם בעלי אחוזות קשים ורעים מאד, עד שאין די באקוואריון גדול כדי לשכן בו שני דגים קטנים ממין אחד. איש-שיחי העיר, שטעם הקיום של בעלי-חיים אלה הוא בקרב, ואם תמצוי לומר: בשטניות, ואין בעקרונות של קיום המין ושל הבריחה הטבעית כדי להסביר את התנהגותם. דגי-אלמוגים, שבה-

והמומתים על ידיהם. הרדיפה היא איפוא רדיפה לשמה, וכן הנשיכה היא נשיכה לשמה וההמתה היא המתה לשמה. אינסטינקט של תוקפנות היא הדוחף את בעלי-החיים להיכנס לקרב ולצאת ממנו כמנצחים. האינסטינקט מבקש פורקן לעצמו, ואחרי ההתקפה באה הפוגה והיא נמשכת עד שמצטברים מטענים חדשים של תוקפנות. כל זה בא מן הרע שביקום, או בלשון הקבלה שלנו — מן הסטרא אחרא (הצד האחר שבאלוהות). לורנץ עמד גם על העובדה, שבפניהם של בעלי-חיים מסויימים אפשר להכיר שמתרוצצים בקרבם רצון-נות מנוגדים (למשל, אפשר להכיר בפניו של כלב שמתנגשים בו הרצון להתקפה והפחד ויצר הבריחה).

יש דברים שעמד עליהם לורנץ בספריו והם עוזרים לנו להימנע מטעויות. לדוגמה, הוא עמד על כך, שהמלחמה בין בעלי-חיים אינה מלחמה בין מינים שונים של בעלי-חיים, אלא בעיקר מלחמה בין בני המין עצמו. בדרך כלל מתעלמים הבריות מן התוקפנות השוררת בתוך המין. הם אומרים: הזאב טורף את הכבשה ואין הזאב טורף את הזאב, וזה לא נכון. לא נכונה היא הדעה, שרוב בעלי-החיים הם חברתיים ויחסם "לאחיהם" הוא יחס טוב ואינם מתקיפים אלא את הזרים. לורנץ דחה משפטים קדומים מסוג זה. הוא עומד על כך שבדגים שהם בעלי צבע של פלאקאט אין חיים של שלום בין שני אינדיבידואים ממין אחד, לא באקוואריון ולא בים הפתוח, אלא באינדיבידואים החיים חיי-נישואין של קבע,³ ודג ממין אחד חי בשלום עם דגים שאינם בני מינו ושצבעם שונה מצבעו. והוא הדין בצפורים רבות. הדג בעל צבע פלאקאט רודף בלי הרף את בני מינו. בים הפתוח בורח המנוצח מאחוזתו של המנצח, אבל באקוואריון שאין בו מנוס מפני המנצח, קוטל המנצח את המנוצח, או לפחות דוחה אותו מן האחווה, מתקיף אותו תמיד, וגורם לכך שיגדל לאט לאט בעוד שהמנצח מתפתח ומוסיף משקל. כשרצה

³ אחווה שוררת בין בני זוג החיים חיי-נישואין מתמידים, אבל הם נעשים יותר תוקפניים כלפי אחרים מבני מינם מאשר אלה שאינם חיים חיי-נישואין.

⁴ כנגד זה יש אומרים, ששירו של הזמיר הוא ביטוי לקיום ולא רק ביטוי לבעלות על שטח מחיה.

מה" הנשאלת תמיד במחקר ההתנהגות של בעלי- החיים באופן שלא יהיה בשאלה כל חשש טליאו- לוגי, שלא יהיה בה משום כוונת מכוון. איש-שיחי העיר, שהחוקרים המודרניים חוששים שמא ייכשלו בניסוחם ויאמרו דבר הניתן להתפרש כאילו הם מודים במציאותו של כוח המכוון את ההתפתחות בעולם החי. לורנץ אומר: אם שואלים אנו, למה יש לחתול צפרניים חדות ועקמות, ומשיבים: לשם ציד עכברים, הרי אין בזה מצדנו כל הכרה באיזו תכליתיות מטאפיסית, אלא אנחנו אומרים בזה, שקיום המין פיתח בחתולים צפרנים אלו כדי שיוכלו לבצע את הפעולה המיוחדת של ציד העכברים החשובה לקיומם. איש-שיחי העיר, שקיים המין אינו פחות מטאפיסי מן התכליתיות, ועוד העיר, שהקטגוריה של התכליתיות אינה נבדלת ביסודה הלוגי באופן מהותי מן הקטגוריה של הסיבתיות. רק את השימוש הפשטני בקטגוריה של התכליתיות שאנו מוצאים בכתביהם של אנשי דת יש לדחות, אבל אין לדחות את התכליתיות עצמה שהיא עיקר הדארוויניזם. לורנץ אומר שאם ביולוג שואל: לשם מה הצבעים היפים והמגוונים של הדגים, שאלתו זו באה מתוך שהוא יודע כי הטוב יותר הוא אויבו של הטוב, שאם אורגן חזק יותר הוא מתקיים יותר מן החזק, שכל העלאה בכוחו של אורגן היא העלאה בחוזק הקיום של בעל האורגן. שני היוצרים הגדולים של השתנות המינים — אומר לורנץ — הם הסלקציה (הברירה הטבעית) והמוטאציה (המיור, השינוי בתורשה). שני היוצרים האלה — הוסיף איש שיחי — מכור- נים למטרה והמטרה אינה רק לקיים את המינים הנמצאים אלא להעלותם, ואין להתעלם מן הכוח העליון המתגלה בהעלאת המינים. הביולוג המתעלם מן הכוח המתגלה בהעלאת המינים דומה לתאולוג החושש מפני האנשת האלוהות והוא עושה את האלוהות למופשטת ולנטולת תוכן. התכליתיות המתגלית במבנה גופם ובצבע עורם ובהתנהגותם של בעלי-החיים היא אמנם קטגוריה אנושית, אבל אין לנו יכולת לחשוב בקטגוריות שאינן אנושיות. כבני-אדם משתמשים אנו בחו- שינו האנושיים ובשכלנו האנושי ובקטגוריות הא-

יותם צעירים הם בעלי צבע של פלאקאט ומגינים בחימה רבה על שטחי המחיה שלהם, נעשים אחר- כך בבגרותם בעלי צבעים פשוטים ועם זה הם נעשים מתונים ונוחים יותר. הנטיה למלחמה קשורה איפוא בצבע החזק. על השאלה: "למה יש לבעל-חיים פלוגי צבע מסויים", אין לענות רק: לשם קיום המין או כדי להגיע לברירה טבעית, אלא בעיקר: כדי לתת ביטוי למשמעות קיומו. אהבה ומלחמה הן משמעויות של קיום בעלות תוקף, תכנים המקנים טעם לחיים.

העקרונות הדארוויניסטיים: מלחמת הקיום והברירה הטבעית נראים כמובנים והם נעשים פרובלמאטיים אם בודקים את הוראתם. איל חזק ואיל חלש נאבקים על בת-זוג והחזק גובר ואנו אומרים שנצחנו של החזק מסייע לברירה הטבעית של המין. ובכן — כך מסיק השכל הפשוט — יש כוח הדואג לכך שהחזק יתגבר על החלש כדי להעלות בדרך זו את איכותו של המין, אבל הרבה מן החוקרים אינם נוטים להניח שיש כאן מעין כוונת מכוון, אלא הם מניחים שהכל נעשה מאליו. ההנחה שהכל נעשה מאליו היא במובן מסויים גלגולה של דעה תיאולוגית ישנה שאין לייחס תכונות אנושיות לכוח העליון הפועל ביקום. התיאולוגים התנגדו להאנשת האלוהות, והכופרים בעת החדשה מתנגדים לעצם קיומו של כוח אלוהי הפועל ביקום, והאגנוסטיים — שהם כיום הרוב — חוששים שמא יהיו חוטאים לאמת ומעדיפים להניח שהעולם הוא סתמי מאשר להניח שיש בו כוח מכוון.

עקרון מלחמת הקיום עוזר לחוקר לבאר תופעות מסוימות בעולם החי, אבל הוא גם מפתה אותו לבאר באמצעותו תופעות שאינן קשורות בו, כי המשך קיומו של היחיד או של המין אינו אלא אחד הרצונות-כיוונים הפועלים בבעלי-החיים ויש רצונות-כיוונים אחרים הפועלים בהם, כגון הרצון לסיפוק, הרצון הדמונסטראטיבי, הרצון להתעלות והרצון להשמיד וכו'. שאין להעמידם על רצון הקיום והם המבארים את התנהגותם ברוב המקרים.

לורנץ משתדל לבאר את משמעות השאלה "לשם

בין ק', ע"ב), ומן הצד האחר הבאתי את המאמר: "דגים שבים — כל הגדול מחברו בולע את חברו" (עבודה זרה ד, ע"א); וכן סיפרתי לו שקראתי על התכונות הנעלות (תבונה וטיפול בזולת) שבדול-פינים שעליהם אמר האמורא רב יהודה (בכורות ח' ע"א) שהם "בני ימא", ומפרש רבנו גרשום שם: אדם של ים. איש-שיחי אמר: נכון הוא שיש ריסון ויש התעלות בבעלי-חיים, ויחד עם זה נכון הוא שהגדול בולע את הקטן, ויש בהם תוקפנות לשמה. התופעות שבעולם החי רומזות על מה שנמצא למעלה מן העולם או על מה שנמצא בעומקו של העולם והוא משתקף בעולם.

איש-שיחי אמר: יש להתנגד לדעת התיאולוגים המייחסים את הרע שבאדם לאדם עצמו והסבורים שהאדם הוא שיצר את הרע. הרי זה אי-צדק כלפי האדם לייחס לו את יצירת הרע בעוד שידוע לכל מבין, שהרע קיים הוא בעולם באופן בלתי-תלוי באדם, וגם הרע שבאדם כלול הוא בנבט שממנו נוצר. בתורה נאמר כי יצר לב האדם רע מנעוריו, כלומר מראשית קיומו, ואין שחר לדרש המודרני שהאדם הוא רק רע מנעוריו ולא מלידתו. היצר הרע שבאדם הוא חלק מן הרע שבעולם המתגלה ביצר ההתקפה וביצר ההשמדה שבבעלי-החיים, ומאידך גיסא הרע האנושי הוא מיוחד במינו, כיון שהאדם הוא בעל בחירה והוא יכול להתגבר במידה ניכרת על הרע שבו (ובלשון הקבלה והחסידות: להמתיק את הדינים בשרשם). בניגוד לבעלי-חיים אחרים שאצלם גם הריטואליזאציה, שעליה דובר קודם, היא סטרוקטורה קבועה ועומדת. אמנם התגברותו של האדם על הרע אינה זוכה להצלחה רבה, כי גם בחירת האדם אינה חפשית (היא חפשית באופן יחסי, ביחס לבעלי-חיים אחרים) ויש באדם שיעבודים ויטאליים חזקים. יש אדם המאמן את עצמו להתגבר על הרע שבו ובתחילה הוא מצליח באימוניו, ואחר-כך משתלשלים עליו כוחות ההרס ומביאים אותו לגברוה, לבהמות ולשיכרות, או לשנאה ולתוקפנות, וכל מה שבנה בעמל רב נהרס כליל. אמנם יש לאדם אפשרויות לחנך את עצמו, לראות את עצמו אשם בסטיותיו, להתחרט ולחזור בתשובה הרבה יותר

נושיות, ועל כרחנו יש במחשבתנו על הכוח העליון הפועל בעולם החי מן ההאנשה.

לורנץ מקדיש מקום רב לתוקפנות של בעלי-חיים, שהיא לדבריו אינסטינקט המקיים את החיים. מפעם לפעם באה התוקפנות על פורקנה, מבלי שתהיינה הסיבות שהביאו לידי פורקן נראות לעין. משל למה הדבר דומה, לדוד מלא קיטור המוחם יותר מדי והוא מתפרץ באופן פתאומי. התוקפנות העצורה בבעלי-החיים מחפשת ומוצאת תמיד איזה "אויב" לכלות בו את החימה שהצטבר בה⁵. התוקפנות היא מאידך גיסא גורם המביא להשלטת סדר בבעלי-חיים חברתיים, שחברתם היא היירארכיה של מעמדות ובראשה עומדים החזקים והחכמים ביותר. לורנץ אומר, שבלי המניע של התוקפנות אן אהבה ואין ידידות ואין התלהבות ואין שאיפה להתעלות בבעלי-החיים. ואף-על-פי שמניע זה קיים — הוסיף איש-שיחי — הרי כיבוש היצר, הריסון וברית הידידות הקיימים גם הם בבעלי-החיים מעידים על כוחות החסד והרחמים הפועלים ביקום והמתנגשים בכעס וביצר ההשמדה הפועלים בו, ולפרקים הטוב נוצר מתוך הרע ולהיפך. לורנץ מודה כי יש תוקפנות שהיא רעה ממש ואין בה שום צד חיובי, ואין לבארה על-ידי העקרון של קיום המין, והדוגמה הבולטת לכך היא המלחמה העיוורת שבין החולדות. בני קיבוץ אחד של חולדות — המכירים זה את זה בריחם — שואפים תמיד להשמיד את כל בני הקיבוצים האחרים. הרצון להשמדה ללא רחמים אינו מכוון כאן נגד יחידים מסוימים, אלא נגד הכללות של "האחרים". הקנאות של ההשמדה היא מרכז חיהם.

בשיחה זו הסתמכתי על מאמרי חז"ל. מצד אחד הבאתי את המאמר: אמר רבי יוחנן: "אלמלא ניתנה תורה, היינו למדים צניעות מחתול, גול מנמלה, עריות מיונה, דרך-ארץ מתרנגול" (עירו-

⁵ הקורא בספריו מרגיש שהחוקר חי בתקופה הנאצית בגרמניה והוא מנסה להבין את הזוועות שנעשו על-ידי בני עמו לפי דרכו. אין הוא מצדיק את הזוועות, אבל הוא כנראה מסביר אותן לעצמו ולאחרים.

א) העדר האנונימי החפשי מתוקפנות, אבל היחידים שבו אינם מכירים זה את זה היכרות אישית. הזורירים וכן הדגים שמהם עושים מלי-חיים וכן שורי-הבר חיים בהמון, מעמידים עדרים אלמוניים גדולים מאוד, אבל אין כמעט כל יחס בין היחידים שבעדר. לדעתו של לורנץ זוהי הצור-רה הפרימיטיבית ביותר של חיים חברתיים. הקשרים שביניהם אינם מספיקים לא כדי להילחם זה בזה ולא כדי להתיידד זה עם זה.⁹

ב) המשפחה או החברה הקטנה, שעיקרה באחוז-זה, בתחום-המחיה (Revier) שבני המשפחה או בני החברה מגינים עליה.

ג) המשפחה הגדולה של החולדות. זהו שבט גדול שבו אין היצורים היחידים מכירים זה את זה אישית, אבל הם מבחינים בריחות של השבטים. היחס בין בני השבט הוא יחס למופת, אבל הם נלחמים בכל בן-מינם השייך לשבט אחר, ושנאתם לכל מי שאינו משבטם היא שנאה "מפלגתית" מרה. החולדות מעמידות משפחות גדולות של לוחמים קנאיים.

ד) קבוצה או אגודה שקשר הידידות האישית הקיים בין היחידים הנמנים עם הקבוצה מונעם מלהילחם זה בזה ולהזיק זה לזה. קבוצה כזאת מתוארת אצל לורנץ בעיקר בדוגמה של אווזי-הבר האפור (Graugans). בעלי-חיים אלה יוצרים קבוצה אמיתית, "יחד" אמיתי, והם יודעים רגשות של קירבה אישית. בני הזוג כורתים ברית והברית קיימת כל ימי חייהם ורק המוות מפריד ביניהם.¹⁰ הסמל החיצוני של כריתת הברית (בין בני זוג

משיש לבעלי-חיים אחרים⁶, אבל אין להפריז ביי-כלתו של האדם.

בעלילת בעל של הכנענים מתקופת האבות אומר האל מות (מוות): "נפשי להמית, להמית, שאיפתי להמית חמרים"⁷. יש כוח בעולם שמגמתו רק להמית. יש וירוס שעיקרו בהרס והוא מייצג את המוות. תורת ישראל דחתה את ההשקפה שהכוח הרע שביקום הוא כוח עצמאי, ועמדה על כך שהאל ברא את הטוב וגם את הרע, אבל גם תורתנו הכירה בקיומו של הרע. בעולם החי פועל כוח החפץ לקיים את החיים ופועל בו גם כוח החפץ להרוס את החיים.

סיפרתי לו שבנעורי עשה עלי רושם דבר שהיו נוהגים לומר בשעת נטילת ידיים שאחרי הסעודה. "המים האחרונים" שאחרי הסעודה היו — לדעת המקובלים — של הסטרא-אחרא⁸, ובזמן שהיו נוטלים את הידיים היו אומרים: "לסטרא חורינא דלית בה ממשא" (לצד האחר של האלוהות שאין בו ממש). הדגשה זאת שאין ממש בדימוני, ברע שבעולם, היא מנוגדת להשקפתך.

ענה לי: מחשבה זאת, שבעצם אין ממש ב"סטרא-אחרא", ברע שביקום, נכונה היא ביסודה, כי באמת אין תוכן ברע, כלומר אין בו טעם, הוא אינו מקנה טעם של ממש לחיים, כי הטעם שברע הוא מדומה, והמתעמק נוכח בו שהוא מופר-רך, אבל הרע קיים הוא במציאות ואין להכחיש את קיומו. יש להבדיל בין השאלה על קיומו של הרע במציאות לבין הטעם שהוא מקנה למציאות. הבדלה זו חשובה היא, כי החלפת הקיום בטעם הקיום מוליכה אותנו שולל.

לורנץ מבחין בין טיפוסים שונים של קולקטי-בים בבעלי-חיים, הוא מבחין בין צורות שונות של חברה, ואלה הן הצורות העיקריות:

⁶ גם בבעלי-חיים יש חרטה והרגשה אשמה, כגון, המעשה באותו כלב (שעליו מספר לורנץ) שבזמן שנעדר בעלי-הבית מביתו טרף אחת מחיות הבית ובשוב בעל-הבית לביתו הסתגר, לא אכל ולא שתה, ורזה עד שנטה למות.

⁷ מ. ד. קאסוטו: האלה ענת, הוצאת מוסד ביאליק, עמוד 48.

⁸ היו גם שאמרו קודם מים אחרונים את הפסוק: "זה חלקאדם רשע מאלוהים".

⁹ יש גם בעלי-חיים הכורתים ברית-נישואין המבילה בעניינותה ובקריעותה. אין בין בני הזוג אלא קשר אחד בלבד, והוא לדאוג לגידול זרעם. בני הזוג אינם מתחשבים זה בזה, ומחוץ למעונם המשותף הם מתנהגים כזרים לכל דבר.

¹⁰ יש גם "שני הפכים בנושא אחד", למשל תרנגול שוחר-קרב מסוגל להתקשר עם בת-זוגו בקשר אינדיבידואלי חזק.

על האנפות אומר לורנץ, שהן מעמידות מושבות רופפות, ושההשתייכות לקבוצה אינה עמוקה, ויש מעונות של אנפות שהם מלאים שנאה.

בענין החסידות דוחה לורנץ את האגדה שהן נאמנות זו לזו כל ימי חייהן.

שיש בו הרבה תכונות והרבה אפשרויות, שהוא שייך בעצם לכל הטיפוסים שמנו החוקרים בבעלי-החיים השונים, ודבר זה שייך לתוכן המשפט הדתי, שהאדם נברא בצלם אלוהים. האדם יכול להיות בתנאי אקלים שונים, הוא "ממלא כל על-מין" בזעיר אנפין, אבל יותר חשוב להכיר, שהאפשרויות שהתגשמו בבעלי-חיים רבים ושוניים כלולות הן באדם. זה אחד מן הדברים היסודיים שאפשר ללמוד ממחקר ההתנהגות בבעלי-החיים.

חשוב הוא — המשיך איש-שיחי — שחוקרי ההתנהגות של בעלי-החיים ביטלו את המשפט הקדום של הבריות, שהקשר החברתי הקיים בין בעלי-חיים אינו מבוסס אלא על הקשר המיני בלבד. שהרי הניתוח המדויק של ההתנהגות החברתית של האווזים האפורים מוכיח בעליל, שהתנהגותם מבוססת על יצר מיוחד, על יצר אוטונומי, שאינו תלוי ביצר המיני.

לבסוף הזכיר איש-שיחי רעיון אחד שמקצת מן החוקרים הדארוויניסטיים עומדים עליו (וגם לורנץ מביאו), והוא, שהאדם של עכשיו אינו אלא שלב אחד בסולם העולה מעלה של בעלי-החיים, ושיש לשער שהאדם שיווצר בעתיד הרחוק יהיה בעל ערך יותר גדול מן האדם "בעל התבונה" (homo sapiens) של עכשיו.

כשנפרדתי מאיש-שיחי הכרתי, שמחקר ההתנהגות של בעלי-החיים יהיה מאבני-היסוד שעליהן יושבת הבניין הרוחני של האדם בעתיד.

או בין קבוצות) הוא קריאת הנצחון, התופסת מקום רב בחייו של האווז האפור, והיא ביטוי לשמחה, לתאוה, לאהבה ולרגש זיקה אישית מתמדת. זוגות של מאורשים או נשואים, ידידים וגם קבורות שלמות, משמיעים את קריאת הנצחון. האווזים האפורים הם בעלי רגשות עזים, והקשר הנפשי הוא חזק לאין-ערוך מן היחס המיני. אתה מוצא בהם אכזבה, לבטים ועצבון מתוך בדידות. וכן אתה מוצא בהם ידידות אישית עמוקה ונאמנות עזה הנוצרות מתוך יצרי התקפה פראיים, ולהיפך, ידידים ההופכים פתאום לאויבים. אין שנאה בלי אהבה ואין אהבה בלי תוקפנות ואין קירבה בלי דחייה, ובחברת האווזים האפורים גדול כוחה של הקירבה מכוחה של הדחייה.

כל היחסים החברתיים הנוכריים דומים ליחסים הקיימים בין בני-אדם. יש חוגים של בני-אדם שבהם אין יחס של חיבה בין ה"אני" לבין ה"אתה" וגם אין יחס של תוקפנות ביניהם, ויש חוגים שבהם היחס בין האני לבין האתה הוא יחס של ידידות אישית; יש משפחות שכל אחת מהן שוכנת במקומה ומגינה על ביתה, ויש קבוצות שהיחס בין האני לבין האתה הוא יחס למופת, אבל היחס לזרים הוא רע ואיום. גם בענין הנישואים יש בבני-אדם כל הסוגים של צניעות ושל פריצות המצויים בבעלי-חיים שונים. השתקפותן של הספירות העליונות (ואם תמצוי לומר: של הספירות שבעומק) בבני-האדם דומה להשתקפותן בבעלי-החיים. המיוחד לאדם — אמר איש שיחי —